

Розділ VI

Україна в складі Речі Посполитої (друга половина XVI – середина XVII ст.)

1. Передумови Люблінської унії

Люблінська унія 1569 р., що з'єднала дві держави – королівство Польське і Велике князівство Литовське – в Річ Посполиту, стала результатом довгого процесу, який почався ще в 1385 р. За підрахунками Н. Яковенко, сторони підписували проект унії 8 разів, але безуспішно. Чому успішним став дев'ятий в 1569 р.? Причини визрівали поступово протягом першої половини XVI ст.

Утративши в 1500 р. третину своїх територій (Чернігово-Сіверську землю), Велике князівство Литовське відчувало небезпеку з боку Російської держави, яка вперто претендувала на території, що входили до складу Давньої Русі, а саме: на Київ, Полоцьк, Вітебськ.

Відносини з Росією в першій половині XVI ст. регулювалися лише силою зброї та угодами, що періодично відновлювалися на якийсь час. Однак, жодна з угод не вирішувала територіальних претензій. Питання про спадщину Давньоруської держави залишалося каменем спотикання. На переговорах 1536–1537 рр. російські послы переконували литовців: *«Ведаете из начала, чья то отчина, куды прислухали Киев и другие города; из начала то государя нашего отчина»*. Ті, в свою чергу, вимагали, *«щоб государ ваш поступився государю нашему Великим Новгородом і Псковом»*, бо ці міста *«изначала отчина их государя»*.

Рис. 6.1. Шляхта сеймова у XVII ст.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

Відносини між державами погіршувалися, і це загрожувало війною. Крім того, часті конфлікти ускладнили фінансовий стан Литви, до того ж до загрози з боку Сходу в 40-х роках XVI ст. додалася і турецька. Країну роздирали і внутрішні протиріччя. Зміцнення фільваркової системи призвело до загострення стосунків між магнатами і шляхтою. В руках перших фактично знаходилося все судочинство і контроль за вищими адміністративними посадами, що викликало невдоволення в більшості шляхти. Вона обурювалася і системою військової служби та необхідністю платити податки. На перехресті знаходився і розвиток культури у Велико-

кому князівстві Литовському, куди через Польщу потрапляли ідеї європейського Відродження. Тому унія цих двох держав ставала на часі. Але ставлення до неї серед привілейованих верств населення було неоднозначним: *шляхта в цілому підтримувала ідею, розраховуючи одержати такі ж права, як і їх колеги в Польщі; магнати також виступали за унію, але за умови збереження політичної самостійності обох держав*. Ці питання обговорювали і польські, і литовсько-українські публіцисти того часу. Ідеологи польської шляхти, переконані у перевагах шляхетської демократії над будь-яким суспільно-політичним ладом тодішньої Європи, розглядали унію як добродійність, яка прилучала литовську шляхту до станових привілеїв поляків.

Одним з тих, хто відстоював концепцію унії, був письменник і публіцист Станіслав Оріховський. Українець за походженням, він не відділяв себе від Королівства Польського, політичний і державний устрій якого вважав ідеальним.

Про себе він писав: «*Я русин. Польський шляхтич*». У своєму трактаті «*Quincunx*» (1564 р.), звертаючись до литовців, він наголошує на перевагах суспільно-політичного устрою Польського королівства, який робить кожного шляхтича вільним і «благословен-

ним». *«О невільні литвини! — пише Оріховський, — слухай мене, вільного поляка. Тебе пан породив; а мене не породив; маєш того пана, якого мусиш мати, я, поляк, маю того короля, якого хотів мати; не маєш ти жодного захисту від зверхності свого князя, а я маю захист від свого короля... у ярмі ти, литвин, природженому, як віл, ходиш, або ніби зневолена батогом шкапа носиш на спині свого природженого пана; а я, поляк, як орел, без пуг на своїй природженій, під королем своїм ширяю свободі»*. Далі автор «Квінкунса» доводив, що внаслідок унії представники панівного класу інкорпорованих земель поміняють неволю на свободу, ганьбу на честь, дурість на мудрість, грубість на витончену натуру. Якщо ж цього не станеться, то навіть найзнатніший і найперший литовський магнат буде, за словами письменника, нерівня найбільш дрібному польському шляхтичу.

Голос Оріховського звучав неодиноким. В унісон йому висловлювалися і П. Роїзій, і А. Фрич-Моджевський та інші.

Але слід зауважити, що, окрім розширення шляхетської демократії, в Польщі був і прагматичний інтерес до Великого князівства Литовського. *«На середину XVI ст. Польща переживала бурхливе економічне піднесення. Сприятлива зовнішньоторгівельна кон'юнктура підняла її роль головного експортера сільськогосподарської сировини на європейський ринок. У сферу торгівлі були втягнуті найширші кола купецтва і шляхти. Це, в свою чергу, активізувало шляхетську колонізацію, стимулювало погоню за нерозораними ланами, незайманими лісовими масивами. Уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідала Центральна Україна»* (Н. Яковенко).

Інкорпоративні плани Польщі не залишилися непоміченими в князівстві. На Брестському сеймі 1559 р. литовські представники на чолі з Миколою Радзивілом Чорним вимагали, аби *«король захистив Литву від несправедливих польських нападів, наклепів і претензій»*. Обурення викликали і недобррозичливі по ставленню до литовців оцінки «Хроніки» краківського каноніка Мартина Кромера (друге видання «Хроніки» було здійснене в Базелі в 1558 р.).

Відгуком на працю С. Оріховського (1564 р.) можна вважати брошуру *«Розмова поляка з литовином»* Августина Ротундаса, в якій відверто підносилася сильна королівська влада на протипагу шляхетській демократії.

Таким чином, у суспільному житті Польщі та Литви впродовж кількох останніх десятиліть перед їх об'єднанням в Річ Посполиту (1569 р.) простежувалася боротьба, з одного боку, польських панів проти князівства, а з іншого — в самому князівстві між прихильниками та супротивниками унії. А в цей час у 1558 р. Сигізмунд II Август ув'язався у виснажливу і тривалу війну між Лівонським Орденем і Російською державою на боці лівонців. Військові невдачі, взяття у 1563 р. Іваном Грозним Полоцька поставило під сумнів реальність подальшого існування Ве-

ликого князівства Литовського. Попередити такий наслідок могло тільки політичне об'єднання Литви і Польщі.

2. Люблінська унія 1569 р. та її наслідки

Сейм, на якому мало вирішитися питання унії Литви і Польщі, почався у Любліні 10 січня 1569 р. і тривав з перервами до 11 серпня. З перших днів його роботи зіштовхнулися два погляди: литовські послы добилися створення федерації двох незалежних держав, а польські – інкорпорації Великого князівства Литовського. (Останніх підтримав польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август). Жодна зі сторін не бажала приймати пропозицію другої. Безрезультатні переговори завершилися тим, що 1 березня представники Литви покинули Люблін.

Зрозумівши, що на даному етапі переговори ні до чого не призводять, польська шляхта вирішила діяти по-іншому. *З 13 березня 1569 р. Сигізмунд II Август підписав універсал про приєднання Волині і Підляшшя до Польщі, за яким волинська і підляська шляхта урівнювалася в правах з польською.* Одночасно король зажадав, щоб вона прибула до Любліна і присягнула. Коли шляхта дозволила собі затриматися, їй пригрозили відібрати помістя. Дрібна і більшість середньої шляхти Волині і Підляшшя стали на бік Польщі, а після ультиматума короля 23 травня, прибувши до Любліна, присягнули і магнати.

6 червня король підписав універсал про приєднання до Польщі Київського і Брацлавського воєводства. Протесту з боку місцевої шляхти це не викликало, тим більше, що їй були гарантовані такі ж права, як і польській.

З березня по червень 1569 р. Велике князівство Литовське без боротьби втратило половину своєї території (українські землі потрапили до складу королівства Польського). Протистояння завершилося 1 липня, коли литовські послы підписали акт про злиття двох держав у федеративну державу «двох народів» – Річ Посполиту (Rzecz Pospolita). 11 серпня акт підписав король Сигізмунд II Август.

Зміст Люблінської унії був таким: Польща і Литва зливались в одну державу – Річ Посполиту (від лат. – Res Publica – спільна справа); виборний король при цьому ставав і великим князем литовським; створювалися і об'єднаний сейм, загальна грошова система; спільна зовнішня політика; шляхта дістала право володіти земельними володіннями на всій території країни. Водночас Литва зберегла державний герб і печатку, законодавство, армію, фінанси і адміністрацію.

Люблінська унія по-різному оцінювалася істориками і політичними діячами. М. Грушевський писав, що *«прославлений пізнішими як акт любови, братерства, пожертвування, в дійсності сей сейм був ланцюгом насильства на чужих переконаннях, на чужих правах, довшере-*

них пресією державної влади й тяжких політичних обставин». І. Огієнко (митрополит Іларіон) вважав 1569 р. «найтрагічнішим роком нашої історії». На думку частини польських дослідників першої половини ХХ ст., у Любліні відбулося «возз'єднання частини зі своїм цілим, члена зі своїм тілом та головою». М. Сівіцький у книзі «Історія польсько-українських конфліктів» (1992 р.) вважає, що включення України до складу Польщі відбувалося парламентським, тобто правовим шляхом. Але політика інкорпорації визнається автором помилковою. Серед наслідків Люблінської унії він називає полонізацію українського населення, зокрема, шляхти.

Рис. 6.3. Вийзд польського короля.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець ХІХ ст.

У радянській історіографії Люблінська унія трактувалась як «захоплення» чи «загарбання» України Польщею, як окупація нею з повним підпорядкуванням усіх сфер українського життя.

Діаметрально протилежної позиції дотримуються деякі сучасні українські вчені, зокрема Н. Яковенко вважає, що Люблінська унія, з правового боку, була актом цілком парламентарним, тому визначення її як «захоплення» не має ні юридичної, ні логічної підстави. Ніякої колонізації українського народу, на думку вченої, «насправді не було».

До сьогодні історики сперечаються про те, як вплинула Люблінська унія на подальший розвиток земель, що склали Річ Посполиту. Але та чи інша велика суспільна

подія (як це часто буває) має одночасно і негативні, і позитивні сторони. Якщо брати унію, то спробуємо визначити і ті, й інші.

Позитивні:

1. Об'єднання всіх українських земель у складі однієї держави.
2. Активний вплив західноєвропейської культури, ідей гуманізму та реформації.
3. Економічний вплив та розвиток ринкових відносин.

4. Релігійна толерантність у відносинах між конфесіями – православною та католицькою (до правління Сигізмунда III).

5. Утвердження шляхетської демократії.

6. Спільний захист степового порубіжжя і як підсумок – визнання за козаками «станових прав».

7. Як це не здається парадоксальним, саме Люблінська унія, а точніше національно-релігійна дискримінація, що почалася від правління Сигізмунда III, згуртувала до боротьби за свої права і православну віру український народ та спонукала його (на середину XVII ст.) до усвідомлення необхідності створення своєї держави.

Рис. 6.2. Сигізмунд II Август (1548–1573).

Негативні:

1. Річ Посполита відмовилася юридично визнати права третього народу – руського (українського), що призвело до вибуху національно-визвольної війни 1648 р.

2. Посилення денационалізації української еліти (князів, магнатів, шляхти), що консолідувалася з польською на платформі польської державної ідеї.

3. Загострення соціальних протиріч.

4. Поява на українських землях олігархів («*королят*», «*королев'ят*», «*короликів*»), які самі собі були законом (а це не сприяло об'єднанню шляхти та її готовності стати лідером у боротьбі за політичну самостійність України).

5. Національно-релігійна дискримінація і окатоличення (кінець XVI – перша половина XVII ст.) принесли в Україну кров і розруху.

Після утворення Речі Посполитої центральне управління державою перейшло до короля і вищих службових осіб. Однак королівська одновладність невдовзі зазнала істотних обмежень. З прийняттям 1573 р. законів («*артикули*»), у зв'язку з обранням королем Речі Посполитої французького принца Генріха Валуа, країна стала єдиною в Європі територією з широкою шляхетською демократією. Король визнав

«*вільну елекцію*», тобто вільні вибори глави держави, відмовився від принципу успадкування трону, зобов'язувався не вирішувати питань війни і миру без урахування думки сенату, не скликати посполитого рушення (шляхетського ополчення) без погодження з сеймом, мати при собі постійну раду із 16 сенаторів, кожні два роки скликати сейм. Король також зобов'язувався зберегти територіальну цілісність Речі Посполитої і домагатися повернення втрачених ним та його попередниками провінцій. «Генріхові артикули» передбачали, що в разі, коли король буде порушувати права і привілеї шляхти, остання має право відмовитися від покори королю.

Історична довідка

РІЧ ПОСПОЛИТА. Історики часто називають цю державу «шляхетською республікою» (вказуючи на слабкість, обмеженість королівської влади) і «шляхетською демократією», маючи на увазі той факт, що шляхта добилася в Польщі такого обсягу прав і пільг, аналогів яким у Європі не було. Крім недоторканості особистості та майна, звільнення від податків, монополії на державні посади, шляхта мала право обирати короля. Між шляхтою і новообраним королем укладалася угода «*Pacta conventa*», в якій вимагалось від останнього дотримання відповідних зобов'язань (без чого вибори не могли відбутись). Застосовувалося це правило з 1573 р.

Депутати нижньої палати Сейму вибиралися на провінційних зборах («сеймиках»). У верхній палаті, сенаті, засідали разом з королем вищі сановники держави. Сейм, на якому приймалися постанови одногослоно (правило «ліберум вето»), мав вирішальний голос у найважливіших державних справах.

Закон усіх шляхтичів проголошував рівними. Але насправді сила скрізь брала верх над правом. Вона була в руках найбагатших магнатів, які одержували величезні доходи зі своїх латифундій, володіли численними селами і містами, мали можливість тримати величезний двір і власне військо. Вони займали місця в сенаті, вищі державні та церковні посади. В армії це були посади великого гетьмана (коронного або литовського), польного гетьмана, великого хорунжого, обозного тощо; при дворі — посади маршалка, надвірного маршалка; в адміністрації — канцлера, підканцлера, підскарбія та ін. Магнати займали вищі пости і в місцевому самоврядуванні: були воєводами і каштелянами (правитель області з містом-фортецею в центрі), старостами, тобто правителями земель і провінцій, начальниками фортець і міст, керуючими великих королівських маєтностей.

Іншими були можливості участі в політичному житті решти шляхетського стану. Але вони були. Шляхті середнього достатку були доступні багато посад у місцевому самоврядуванні (т. з. «міські чини»). Магнатам потрібні були голоси на сеймиках і шаблі для війська. Багато шляхтичів, не маючи на що жити або бажаючи збільшити свої достатки, шукали служби і милість (приворотної посади, надання села в оренду) у магнатів.

В Україні встановилася влада магнатської олігархії. Особливо це проявилось у середині XVII ст. Законодавча влада показала себе безсилою у цей період. Король також не володів реальною владою. Країну роздирали соціальні протиріччя. Селянство було зубожіле до крайнощів і пригнічене без всяких обмежень. Політичних прав було позбавлене населення міст (буржуазія і ремісники). Обмежені були у своїх правах шляхтичі непольської національності і некатоліцького віросповідання.

За Люблінською унією законодавча влада передавалася Вальному (загальному) сейму Речі Посполитої. Підтверджувалося, що сейм складається з короля, сенату і посольської ізби. Місце в сенаті було

посадовим і належало тільки носіям вищої церковної і світської влади: католицьким єпископам, каштелянам, міністрам (канцлеру, підканцлеру, великому і надвірному маршалкам, коронному підскарбію, згодом – гетьману). Православне духовенство та українське міщанство не отримали представництва на сеймі. Фактично, Україну представили магнати, які безпосередньо входили до польського сенату за своїм посадовим становищем. У той час, як в основних польських землях політичне життя країни все більш залежало від шляхетського стану, в Україні воно залишалося в руках магнатів, впливових володарів великих маєтностей, в першу чергу українських і польських князів і панів.

Найвпливовішою частиною Вального сейму була посольська ізба. До її складу входили 170 делегатів-послів від земської шляхти. Компетенція сейму була досить широкою. Він мав право приймати закони, запроваджувати нові податки, давати згоду на скликання посполитого рішення, приймати послів іноземних держав, визначати основні напрямки зовнішньої політики. Постанови сейму називались конституціями й оголошувались від імені короля, але з обов'язковим нагадуванням про те, що прийняті вони в угоді з сеймом.

За Люблінською унією литовський сейм зливався з польським. У цьому зв'язку виникла потреба узгодження дій литовсько-білорусько-українських депутатів перед засіданням Вального сейму Речі Посполитої. Тому, окрім повітових сеймиків, було сформовано Головний Слонімський сеймик, засідання якого відбувалося у переддень виїзду на Вальний сейм.

Люблінська унія внесла деякі зміни до структури місцевого управління. В адміністративному відношенні Річ Посполита була поділена на провінції: Корона – Велика Польща і Мала Польща (до складу якої увійшли українські землі) і Литва. Провінції поділялись на воєводства і повіти. Основним керівником місцевої адміністрації залишився воєвода.

Українські землі поділялися на 6 воєводств: **Руське** (землі: Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяноцька, Холмська), **Бельське** (повіти: Бузький, Горodelський, Трабовецький), **Волинське** (повіти: Володимирський, Луцький, Кременецький), **Подільське** (повіти: Кам'янець-Подільський, Червоноградський, Летичівський), **Брацлавське** (повіти: Брацлавський, Вінницький), **Київське** (повіти: Київський, Овруцький, Житомирський). У 1618 р. після приєднання Чернігово-Сіверщини додалося сьоме – **Чернігово-Сіверське**.

Історична довідка

КОРОНА – Польща, Польське королівство у власному розумінні цього слова. З часу об'єднання Польщі і Литви в Річ Посполиту (1569 р.) термін “корона” вживався саме для визначення польської частини федерації. Вищі урядовці Польщі (наприклад, канцлер, гетьман), на відміну від вищих урядовців Литви, називались коронними.

Зазнала змін і судова система. За прикладом Польщі на інкорпорованих українських землях у кожному повіті були впроваджені гродські й земські суди. Гродський (від «грод» – замок, фортеця) суд очолював староста, призначений королем. Цей суд розглядав важливі кримінальні справи: про наїзди, пограбування, побої, вбивства, крадіжки. Земський суд був становим – шляхетським – і обирався місцевою шляхтою. На своїх сесіях він розглядав різні цивільні справи й межові суперечки шляхти та вирішував конфлікти щодо нерухомого майна.

Литовський Статут і українська мова вживалися в судово-адміністративних установах трьох воєводств: Волинському, Брацлавському й Київському. Крім того, вищою судовою інстанцією був Люблінський Трибунал.

У волостях і повітах діяли місцеві сеймики, у яких шляхта вирішувала справи місцевого порядку й обирала судових урядовців та своїх представників до загальних Сеймів і трибуналів. Люблінська унія 1569 р. відіграла, безумовно, велику історичну роль у долі не тільки України, але і Польщі, і Литви. При цьому вона мала досить суперечливі наслідки. Як зазначив американський дослідник Ярослав Пеленський, *«оцінюючи цей вибір... слід визнати його продуманим, реалістичним і навіть мудрим. Здавалося, польська політична система, з її відкритим і гнучким характером, мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці XVI – початку XVII ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави»*.

3. Соціально-економічне становище українських земель у складі Речі Посполитої

Після Люблінської унії 1569 р. та постанови сейму 1590 р. польські та українські магнати – Вишневецькі, Потоцькі, Конецпольські, Ружинські, Калиновські, Збарзькі, Корецькі та інші – активно вели колонізацію Наддніпрянської і Задніпрянської України. Зростання магнатського землеволодіння супроводжувалося перерозподілом земель на користь магнатів унаслідок скорочення і витіснення землеволодінь сільської общини, середньої та дрібної шляхти. Звичайним явищем було захоплення землі або примусовий її продаж.

В Україні з'явилися латифундії магнатів. Так Конецпольські володіли землями на річці Тясмині, Калиновські – Уманщиною, Потоцькі – Кременчуком та Ніжинщиною, Замойські – Переяславщиною. У басейні річки Сули виникла латифундія князів Вишневецьких

– «Вишневещина». (На початку XVII ст. у їх володіннях було 50 міст і містечок, 40 тисяч селянських дворів, близько 230 тисяч селян). *«Вишневещина, – писав М. Грушевський, – це єдина своїм розміром не тільки в Україні і в Польщі, а мабуть, у цілій Європі, лубенська маєтність Вишневецьких».* На початку XVII ст. князі Острозькі володіли 80 містечками і 2760 селами; С. Конецпольському належало 740 сіл і 170 міст і містечок зі 120 тисячами підданих; Ю. Немиричу – 15 міст та містечок, 98 сіл, що охоплювали 4313 господарств.

За даними Н. Яковенко, на Волині магнати розпоряджались 70,3% поземельного фонду, на Київщині – 67,6%, на Брацлавщині – 81,4%. Крім того, коли кварцяне (регулярне) військо Речі Посполитої складалося з 4–6 тис. жовнірів, то тільки князь Я. Вишневецький міг виставити за власну армію на 8–10 тис. вояків. За висловом Н. Полонської-Василенко, *«це були королев'ята», «віце-королі», «королики», удільні князі нової генерації, справжні правителі України, супроти яких король і сейми не мали ні авторитету, ні влади...».*

Усі ці магнати, незалежно від походження, являли собою польський елемент і несли польську культуру.

Широчезні території латифундій вкривалися резиденціями, великопанськими дворами, дворами адміністраторів, агентів, шляхти, службовців. Магнати роздавали від себе ділянки своїм службовцям та слугам *«до волі своєї»* – на ленному праві. Гуртуючи біля себе неспокійну шляхту, магнати тримали у страху місцеве населення, здійснювали набіги, або, як їх називали, *«наїзди»* на міста і села, грабуючи і розорюючи їх. Органи королівської влади були безсилі приборкати сваволу магнатів. Прикладом може бути справа Самійла Лаща-Тучапського, патроном якого був магнат Станіслав Конецпольський. Пан Лащ, маючи власний загін із тисячі відчайдушних голворізів, яких сучасники називали людьми *«з пекла родом»*, здійснював *«наїзди»* на маєтки сусідів, грабуючи їх. За свідченням хроніста Йоахіма Єрлича, Лащ був 236 разів засуджений за кримінальні злочини, 37 разів суд позбавляв його шляхетської честі і 28 разів присуджував до вигнання за межі держави.

Рис. 6.4. Шляхтянки. XVI ст.

Рис. 6.5. Польська шляхта у XVII ст.
Малюнок Ю. Коссака. Кінець XIX ст.

А що ж пан Лащ? За переказами, зазначеними вище, він підшив собі плащ, з'явившись у ньому при дворі короля Владислава IV, нарікаючи, що на підкладці є ще вільне місце, але біда – вироків не вистачає. Поліції на той час у країні практично не існувало, і примусити шляхтича, який мав підтримку магнатів, підкорятися вироку суду було безнадійною справою.

Самі магнати діяли ще більш рішуче. Князь Потоцький на чолі своєї вольниці увірвався до зали правосуддя, коли суд виніс йому вирок «за безчинства», і наказав слугам полкати суддів на папір зі шойно написаним вирок, зняти штани і висікти. Той же пан Потоцький дуже любив гру в «ку-ку»,

яка полягала в тому, що сільських бабів заганяли на дерево і примушували кричати «ку-ку», а Потоцький і його гості палили по бідолашних «зозулях» дрібним дробом, намагаючись попасти нижче спини.

Такими були нориви в Речі Посполитій, і вони були перенесені на інкорпоровані українські землі.

За даними авторів посібника «Україна і світ», на початку XVII ст. в Україні налічувалося близько тисячі шляхетських і 250 магнатських маєтків.

У кінці XVI – на початку XVII ст. зростає церковне землеволодіння. Але становище Православної Церкви в цей час стало різко погіршуватися, тому перерозподіл матеріальних благ йшов на користь Католицької та після 1596 р. уніатської церков. **«Лише у Волинському воєводстві Католицька церква на рубежі XVI-XVII ст. володіла 2094 господарствами. В 1635 р. польський король передав ордену єзуїтів православний Спасо-Преображенський монастир у Новгород-Сіверському разом з землями. Напередодні 1648 р. на Волині, Брацлавщині й Київщині було близько 50 маєтків, які належали католицьким монастирям і костьолом. Значні маєтки мала католицька церква на Чернігівщині і Полтавщині».**

Протягом кінця XVI – першої половини XVII ст. на українських землях формується козацьке землеволодіння, яке від початків свого існування базувалося на використанні найманої праці, що сприяло розвитку землеволодіння буржуазного, більш прогресивного типу.

Бажання магнатів та шляхти заволодіти сколонізованими козацькими землями південніше лінії Біла Церква – Вінниця призводило до зіткнення між ними.

За висловом Ю. Терещенка, *«як дрібний власник і продуцент, козак був найбільше зацікавлений у ліквідації великого феодального землеволодіння та феодально-кріпосницької системи взагалі, що постійно загрожували йому як незалежному виробникові... Козаки переконливо демонстрували українському селянству можливість організації соціального та економічного життя без феодалів і тим здійснювали сильніший вплив на покріпачене селянство».*

«Артикули» (1573 р.) Генріха Валуа і третій Литовський Статут 1588 р. (чинність його поширювалася на всю територію Речі Посполитої) остаточно закріпачили селян. Їм заборонялося самостійно виступати на суді, свідчити як за, так і проти своїх панів. Селяни не мали права розпоряджатися своїм майном, заповідати, відчужувати його без дозволу поміщика. Термін розшуку селян-втікачів складав 20 років, а умови переходу від одного шляхтича до іншого було обставлено такими вимогами, що на практиці не було реальним. *«Без дозволу пана селянин не міг одружитися, а за дозвіл мусив платити, горілку мусив купувати в панському шинку, молоти збіжжя – на панському млині».* Шляхтич за правом вотчинного суду міг позбавити селянина життя на свій розсуд. Уже з 12 років хлопчики, а з 13 дівчата повинні були відбувати панщину, бо вона встановлювалася подушно. Панщина тривала від сходу до заходу сонця.

У Західній Україні та на Волині на початку XVII ст. панщина доходила до 4-5 днів на тиждень, на Київщині – 2-3 дні на тиждень. Магнати та шляхта намагалися закріпачити селян Наддніпрянщини та Лівобережжя. Ці землі освоювались і заселялися завдяки широкій народній колонізації. Селяни сиділи на «слободах» і мали пільги (звільнення від панщини) на 20-40 років. Закінчення пільгових років та поновлення панщини у 20-30-х роках XVII ст. викликало протести і повстання. *«В 1628 р., коли в латифундіях Вишневецьких на Лубенщині стали вимагати відбування панщини, половина селянської людності втекла до Путивля, на Тиху Сосну, Донець, за московський кордон і на Сейм, верхів'я Псла, на так зване Дике Поле. У 1630-1640 рр. 20 тисяч селян з Полтавщини – Гадяча, Миргорода, Варви, Прилук, Лохвиці, Зінькова – оселилися понад річкою Усердом, під Лівнами, Курськом, Сівськом, Новосилем, Мценськом. Селяни масово йшли також на Запоріжжя»* (Н.Полонська-Василенко).

Протягом другої половини XVI – першої половини XVII ст. в Україні розвивалося міське і сільське ремесло, що в умовах товарно-грошових відносин переросло у дрібне товарне виробництво. На його ґрунті формувалося та утверджувалося мануфактурне виробництво, яке своєю конкуренцією підірвало цехове ремесло.

Діяльність цехів регламентувалася правилами: контролювалася кількість підмайстрів, учнів, якість продукції, тривалість робочого дня, розмір оплати, терміни учнівства, кількість закуповуваної сировини. Цеховики прагнули монополізувати ремесло. Вони знижували ціни на сировину, збільшували ціни на свої вироби, забороняли «*партачам*», сільським ремісникам – продавати вироби в містах. На початку XVII ст. цехи з їх корпоративною замкнутістю ставали гальмом на шляху розвитку промисловості.

У цей же час спроби пристосувати цехи до ринкових відносин робились неодноразово. Заможні ремісники, нехтуючи правилами цеху, самовільно збільшували кількість підмайстрів і учнів, тривалість робочого дня. Типовим явищем ставало об'єднання в одному цеху ремісників різних спеціальностей. Йшло об'єднання цехів. Однак з розвитком товарно-грошових відносин, розширенням ринку цехи не змогли забезпечити зростаючого попиту на міські ремісничі вироби. Цей попит значною мірою задовольняли партачі. На початку XVII ст. їх ряди поповнювали сільські ремісники. *Розвитку сільського ремесла сприяли: запровадження фільваркової системи, розвиток товарно-грошових відносин та грошової ренти. Шляхта з метою збагачення поселяла в своїх володіннях ремісників, купців, працівників промислів, які платили їм податки та виконували повинності.* Наприклад, на Чернігівщині цілі села жили з продажу дерев'яних та гончарних виробів. У передгірських і гірських районах Галичини поширилося ткацтво на базі місцевого льонарства та коноплярства. За обсягом виробництва воно перевищувало цехове.

За умов збільшення попиту на ремісничі вироби, заборони збуту виробів, виготовлених партачами, на зламі XVI-XVII ст. формується нова соціальна постать – скупник, який ставав посередником між виробником і споживачем. Торгівля в цей час потребувала специфічних знань і великих коштів, що були у збагатілих ремісників і великих торговців. Власники майстерень, купці перетворювалися на підприємців, а частина підмайстрів, позацехові ремісники – у найманих робітників. *Позацехове ремесло, яке контролювалось, організовувалось і оплачувалось купцем-скупником, працювало на ринок.* Створювалися нові умови для розвитку української промисловості. *Зароджуються початкові форми мануфактурного виробництва, на якому поки що використовувалась не тільки наймана, а й кріпацька праця (залізорудне, винокурне, пивоварне, лісопильне, поташне).* У першій половині XVII ст. у Київському та Брацлавському воєводствах працювало: 120

рудень, 250 винокурень, 100 пивоварень, 50 поташних буд тощо. **Формувались кадри постійних працівників, які жили за рахунок заробітків на промисловості.**

Розвиток ремесла і зародження капіталістичних відносин у промисловості сприяли розвитку старих і виникненню нових міст і містечок. За даними В. Смолія і В. Степанкова, «на середину XVII ст. в Україні нараховувалося близько 1000 – 1200 міст і містечок, в яких мешкало щонайменше 20 % населення».

У складі Речі Посполитої міста поділялись на королівські (державні) і приватновласницькі (шляхетські та церковні). Перші, розташовані на державних землях, були, як правило, адміністративними центрами королівської влади на місцях. Вони мали магдебурзьке право, яке передбачало самоврядування, привілеї в галузі торгівлі і ремесла. Містечками управляли ратуші, які теж мали привілеї, але менші, ніж міста за магдебурзьким правом.

На початку XVII ст. понад 80% міст в Україні були в приватній власності. Міщани платили податки і виконували повинності на користь приватних власників, короля, старост, церкви грошима, натурою, відробітками. За підрахунками О. Яблоновського, в Київському і Брацлавському воєводствах у 1625 р. із загальної кількості 323 міст і містечок приватновласницькими було 261 (близько 81%); королівських – 52 (16%), решта – 10 (3%) належали церкві.

Грошові податки були у вигляді торгових мит залежно від кількості товарів; від нерухомого майна, ділянок землі, професії. Натуральні податки сплачували житом, вівсом, медом тощо. Різноманітними були

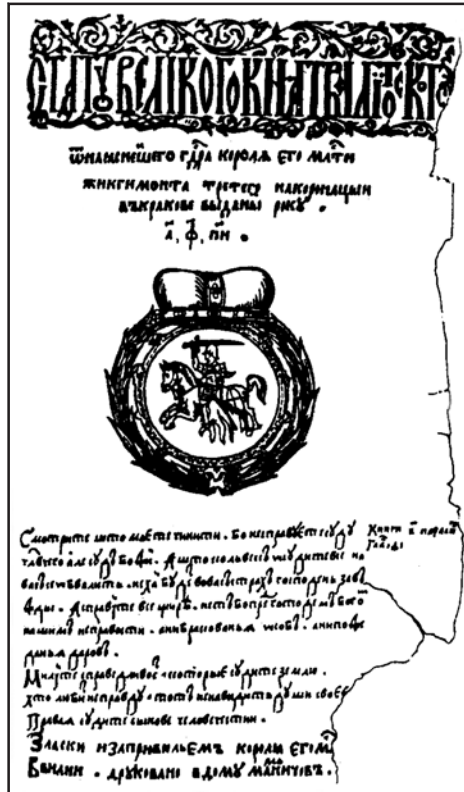

Рис. 6.6. Титульна сторінка Статуту Великого князівства Литовського. 1588 р.

відробіткові повинності: тижнева панщина, ремонт млинів, толоки, шарварки, сторожування тощо.

У містах проживали і козаки. Вони займалися торгівлею, промислами, ремеслом. Козаки вважали себе вільними, тому не підпорядковувались адміністрації і не виконували повинностей.

У XVI – першій половині XVII ст. в Україні активно розвивалася внутрішня торгівля, головними формами якої були ярмарки, торги, базари. Вони сприяли розвитку товарного виробництва та спеціалізації окремих районів, об'єднували в єдиний економічний організм села і міста, райони і землі України.

У господарському розвитку українських земель значну роль відіграла зовнішня торгівля. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. країни Західної Європи стають величезним ринком збуту для сільськогосподарської продукції і сировини з України. В той же час Україна була ринком збуту виробів мануфактурної промисловості західних країн.

У XVI – першій половині XVII ст. на захід вивозилися воли, зерно, коні, шкіри, мед, віск, полотна, пряжа, сіль, поташ, дерев'яні вироби. Торговельні зв'язки здійснювали в основному магнати, які мали економічні переваги над купцями, адже вони не сплачували регіональних мит і податків, користувалися безплатним гужовим транспортом своїх кріпаків. Великі маєтки давали можливість нагромаджувати для продажу значну кількість продукції, утримувати власні річкові судна, навіть цілі флотилії. У період сприятливої кон'юнктури останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. експорт зерна з Галичини і Волині досяг великих обсягів. Деякі купці мали торговельні контакти з багатьма купцями західноєвропейських міст. Наприклад, львівський купець Гайдар у першій третині XVII ст. підтримував ділові стосунки з торговими фірмами Кракова, Познані, Гданська, Любліна.

Завозилися на Україну головним чином промислові вироби для потреб заможних верств населення. На ринках можна було зустріти товари німецької, англійської, голландської, французької, італійської роботи: ювелірні вироби, зброю, тонке полотно, сукна, прикраси, книги тощо.

Період XVI – першої половини XVII ст. характеризувався також дальшим посиленням торговельних зв'язків України з Молдавією, Росією, Кримським ханством, Туреччиною і країнами Азії – Персією, Індією і Аравією.

В Україні XVI – першій половині XVII ст. торгівлею займалися в основному купецтво, міщани, ремісники, шляхта (світські і духовні феодали). Шляхта була найбільшим конкурентом торговців. Не бажаючи ділитися прибутками, вона рішуче виступила проти купців. У той час як міщани-купці платили численні мита, шляхта і магнати звільнилися від них, у тому числі й від мита на експортні і імпортні товари. При цьому значна частина прибутків використовувалась шля-

хетством на не продуктивні видатки. У виробництво ж, як правило, капіталовкладення не робилися. Така торгівля лише вичерпувала природні можливості України. Однак участь міщанства і шляхти (пов'язаної з містами) у виробництві та торгівлі сприяла зосередженню у містах купецького капіталу, що стимулювало соціально-економічний розвиток.

4. Культура України в XIV – першій половині XVII ст.

Монгольська навала, іноземний гніт, постійні спустошливі напади кримчан аж ніяк не сприяли розвитку культури України, але український народ не втрачав своєї самобутності. У XIV ст. продовжували існувати школи. Так, із опису життя волинського іконописця Петра дізнаємося, що він у сім років був відданий «книгам учитися». Знайдені археологами речі з написами свідчать про поширення писемності не лише серед духовенства, а й інших верств населення.

У XV – першій половині XVI ст. помітно збільшилася кількість шкіл при церквах і монастирях, де вчителювали дяки (найнижчі за рангом церковнослужителі). Діти вивчали абетку, молитви. За підручники правила «Часослов» і «Псалтир» (книги релігійних пісень та молитов).

Наприкінці XV – у першій половині XVI ст. у Польщі та Литві спостерігається культурне піднесення. Тут поширювалася нова концепція, яка розглядала людину як найбільшу цінність, утверджувала її право на щастя, свободу, тому й називалася гуманістичною (зародилася в Італії).

Гуманістичні ідеї проникали і в Україну. Носіями їх були українці, які навчалися в європейських університетах: Краківському (протягом XV–XVI ст. його закінчили 800 вихідців з України), Празькому, Болонському, Падуанському (Італія), Гейдельберзькому, Лейденському (Німеччина) та ін. Деякі з них згодом стали видатними вченими. До них належить Юрій Дрогобич (Котермак) – професор медицини, філософії й астрономії при Краківському і Болонському університетах (у 1481 р. був обраний ректором останнього). Одним з учнів Ю. Дрогобича був польський астроном Микола Коперник.

Історична довідка

У 1581 р. пастор Одерброн писав, що в Україні при всіх церквах були школи. Вчителями у церковних та монастирських школах були дяки. Дяком називали вчителя – “установника”, “бакаляра”, або “дидаскала”, здебільшого молодшу людину, яка далі могла стати священиком. Дяк міг допомагати при Богослужбі.

Рис. 6.7. Юрій Дрогобич

Магістр Краківського університету Павло Русин з Кросна викладав римську літературу, започаткував гуманістичний напрям в українській та польській поезії. Станіслав Оріховський – видатний філософ, який вперше обґрунтував ідеї гуманістичної політики і свободи, визначивши їх засади, – закон, законопослух і правопорядок.

Наприкінці XV ст. почали друкувати книги церковнослов'янською мовою. Першодрукарем став німець Швайпольт Фіоль, котрий у 1491 р. надрукував у Кракові богословські книги: «Октоїх», «Часословець» і «Псалтир». Білоруський учений-гуманіст Франциск Скорина у 1517-1519 рр. надрукував у Празі

«Псалтир» і «Біблію руську», а у 1525 р. у Вільно «Апостол» і «Малую подорожню книгу».

В Україні першим друкарем був Іван Федоров (Федорович). Він прибув до Львова на початку 70-х років XVI ст. після своєї видавничої діяльності у Москві та Заблудові. Отримавши матеріальну допомогу від львівських міщан-ремісників і купців, Федоров у 1574 р. видав «Апостол» і «Буквар». У 1576 р. він на запрошення князя К. Острозького переїхав до Острога. Тут надрукував майже 30 видань. Останні роки свого життя І. Федоров провів у Львові і помер 5 грудня 1583 р., був похований в Онуфрієвському монастирі. На надгробній плиті лишився напис: «*Іоан Федорович Друкар Москвитин, котрий своїм трудом друкування занедбалос обновил... Друкар книг перед тим невиданих*». Друкарню Івана Федорова у Львові викупили братчики. Згодом друкарні почали створюватися в Києві, Чернігові, Луцьку, Новгороді-Сіверському, Роґатині. Найбільш потужною була друкарня Києво-Печерської Лаври.

Важливою стороною розвитку писемності стало часткове використання української розмовної мови при написанні книг. Найвідомішою серед них є «Пересопницьке Євангеліє», перекладене з болгарської мови (1556-1561 рр.). Назва походить від монастиря у с. Пересопниця на Волині. Нині на цьому Євангелії присягають на вірність президенти України.

У другій половині XVI ст. зароджується нова українська література, яка починалася з антикатолицької, антиуніатської полеміки. Г. Смотрицький написав у 1587 р. перший полемічний твір «Ключі до царства небесного».

Рис. 6.9. Острозька біблія (1581 р.: заголовний листок)

У 1616 р. у друкарні Віленського братства створено «Граматикую словенскія правильное синтагма» Мелетія Смотрицького. Майже до кінця XVIII ст. вона була основним підручником з граматики у школах України, Білорусії, Росії, Болгарії та Сербії. Вона перевидавалася у 1648, 1721, 1723, 1755 рр. («Граматикою» користувався російський вчений М. Ломоносов).

Важливу роль у формуванні національної культури відігравала усна народна творчість, яка відбивала найважливіші події життя українського народу, передусім боротьбу проти турків і татар. Виникає новий жанр – героїчний епос (думи, історичні пісні). Серед них – «Втеча трьох братів з Азова», «Плач невольника», «Самійло Кішка», «Дума про козака Голоту» та ін.

Найвизначнішими літописними творами були «Короткий Київський літопис», «Острозький» та «Гусятинський» літописи, так звані «литовські» або «західноруські» літописи.

У середині XVI ст. велика увага приділялася розвитку освіти. Зростання кількості єзуїтських і протестантських навчальних закладів у містах України примусило православну шляхту відкривати на противагу їм заклади, які виховували національно-зорієнтовані кадри. У 1576 р. князь К. Острозький створив у своєму родовому маєтку школу для дітей, яка наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XVI ст. переросла у колегіум (школу вищого ступеня). У ній існувала грецько-латино-слов'янська тримовність. Першим ректором був український шляхтич із Поділля Герасим Смотрицький, а викладали в ній випускники європейських університетів, відомі культурні діячі Андрій Римша, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Іван Вишнєвський, Кирило Лукарис (згодом Константинопольський патріарх) та ін.

Протягом 60 років (1576-1636 рр.) у колегіумі навчалось 500 осіб. Після смерті князя К. Острозького (1608 р.) колегіум почав занепадати. Пізніше його онука Анна-Алоїза реорганізувала цей навчальний заклад в єзуїтський колегіум.

Важливу роль у поширенні освіти відігравали братства, які об'єднували при церквах православне населення міст. У школі Львівського Успенського братства викладали грецьку, старослов'янську мови та «вільні науки». Поступово такі організації створюються і в інших містах України.

Київська братська школа була відкрита у 1615 р. У школі діяли друкарня та паперова фабрика. Важливою матеріальною і морально-політичною підтримкою в діяльності школи та Київського братства був вступ до нього гетьмана Петра Сагайдачного «з усім Військом Запорозьким». У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври. Це сталося за архимандрита Петра Могили. Так виник Києво-Могилянський колегіум (пізніше — академія) — вищий навчальний заклад.

Історична довідка

1615р. Гальшка Гулевичівна, дружина мозирського маршалка Лозки, "палаючи побожною ревністю до віри грецької", подарувала Київському братству садибу на Подолі під монастир та "школу дітям, як шляхетським, так і містським". В школі було чотири відділи, в яких вивчали граматику, риторичку, філософію, мови — грецьку, латинську, слов'янську, польську та українську (руську). Все навчання велося в душі релігійному, православному. Ректорами школи були: Іван (Іов) Борецький (1615-1618 рр.); Мелетій Смотрицький; Касіян Сакович (1620-1624 рр.).

Навчання у Києво-Могилянському колегіумі тривало п'ять років. Вивчали грецьку, латинську, польську, слов'янські мови, арифметику, катехізис, літургію, теорію і практику літератури, риторику, діалектику, логіку, етику, фізику і метафізику. У старших класах домашні завдання не практикувалися, зате щосуботи проходили диспути, а в кінці курсу чи навчального року – публічні диспути латинською мовою. Кількість студентів доходила до п'ятисот.

В Острозькій і Львівській братських школах у другій половині XVI ст. виникає шкільний театр. Вистави відбувалися у вигляді декламацій та діалогів. Популярним був і театр ляльок – вертеп.

Історична довідка

***ЛЯЛЬКОВИЙ ТЕАТР** був широко відомий в Західній Європі, а в Україні у першій половині XVII ст. він набув форми “вертепів”. Вертеп поєднував у собі шкільні різдвяні драми та інтермедії. Назовні це була велика скриня, поділена на два поверхи, в яких відбувалися одночасно дві дії: на горі – біблійна, релігійна, а внизу – побутова, українська з її дотепами, жартами. Вертеп здебільшого носили по селах “бурсаки” або “спудей”. Повного розвитку досягнув він у XVII ст. В Україні збереглися Сокиринський, Межигірський та Батуринський вертепи.*

Архітектура і живопис значною мірою продовжували традиції попередніх епох. Водночас в архітектурі з'являлися нові елементи, пов'язані з війнами. Замки, збудовані з каменю або цегли, являли собою неприступні фортеці. Вони з'явилися у Кременці, Хотині, Луцьку, Меджибожі та інших містах. Церковні будівлі, замки, фортеці прикрашали іконами, скульптурою, різьбленням по дереву й каменю. Розвиваються ремесла – ювелірне, ковальське, гончарне.

У літописах є згадки та описи народних ігор, мистецтва скомохів, музичного і танцювального фольклору, хорової й танцювальної музики, які продовжували розвиватися і вдосконалюватися.

Отже, культура українського народу витримала всі випробування і розвивалася далі.